

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİL
ELEMENTLƏRİNİN İŞTİRAKI İLƏ FORMALAŞMIŞ
LEKSİK - TERMINOLOJİ HİBRİDLƏR**

**İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli - tarixi və
müqayisəli tipoloji dilçilik**

Elm sahəsi: filologiya

İddiaçı: Ülvyyə Aydın qızı İmanova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Mübariz İmran oğlu Yusifov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Fidan Surət qızı Baxşıyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mələhət Məmməd qızı Mürsəlova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Eldar Rizvan oğlu Piriyev



[Handwritten signature]

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dünya xalqları arasında baş verən inteqrasiya prosesi dillərarası kontaktların yaranmasının təməlini təşkil edir. Dillərarası kontaktlar isə bir dildən başqa dilə söz keçidinin baş verməsinə səbəb olur. Yerləşmə məkanından asılı olmayaraq xalqlararası inteqrasiyalar ictimai-siyasi, sosial, mədəni, elmi-texniki və insanların məişət həyatı ilə bağlı şəkildə baş tuta bilər. Bir dildən başqa dilə söz keçidi inteqrasiyaların nəticəsində yaranmış informasiya intensivliyinə əsaslanır. Hansı xalqda inteqrasiyanın bu və ya digər sahəsində informasiya intensivliyi varsa həmin xalqın dilindən də başqa dillərə intensivliklə bağlı sözlər daxil olur. Aydın məsələdir ki, bir dildən başqa dilə söz keçidi sözalan dilin sözyaratma imkanlarını məhdudlaşdırır. Lakin sözalan dildə mövcud informasiya müqabilində uyğun söz modeli olmadıqda söz idxalı zərurətə çevrilir. Bu halda sözalan dildə informasiya bolluğu yaranır. Dünya dillərindən biri kimi Azərbaycan dilinə də başqa xalqlarla inteqrasiya nəticəsində müstəqil sözlər daxil olur. Eyni zamanda dilin lüğət tərkibində hibridlər də baş verir. Lakin ana dilinin güclü sözyaratma imkanları qarşısında hibridlərin milli dil qarşılığı da formalaşır. Dillərarası inteqrasiya prosesinin mövcudluğu söz keçidini qarşısızalmaz bir prosesə çevirir. Söz keçidlərin özü ilə eyni zamanda hibridlərin də baş verməsinə səbəb olur. Hibrid sözlər tərkibcə müxtəlif dil elementlərinin birləşməsindən təşkil olunur. Bu tərkibdə həm ana dili elementləri ilə əcnəbi dil, həm də ayrı-ayrı dillərə məxsus elementlər iştirak edir. Bundan başqa hər hansı hegemon dilin təsiri ilə yerli dillərdə hibridləşmə baş verir. Mövzunun aktuallığı da məhz dillərarası inteqrasiyaların gücləndiyi qloballaşma mərhələsində alınma və hibrid söz, həmçinin milli dil və hibrid dil problemlərinin araşdırılması ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində dil kontaktları və sözalma məsələləri ilə əlaqədar bir çox tədqiqatlar aparılmış olsa da, hibrid sözlər barəsində xüsusi və fundamental səviyyədə işlər görülməmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində Məmməd Qasimovun “Azərbaycan dili

terminologiyasının əsasları” (Bakı, “Elm”, 1973), “Azərbaycan dilində terminlər necə yaranır” (Bakı, “Azərnəşr”, 1967), S.Xəlilovanın “İnternasional terminlər” (Bakı, “Maarif”, 1991), Sayalı Sadıqovanın “Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı” (Bakı, “Elm”, 2005), Telman Quliyevin “Azərbaycan dilində terminoloji yeniləşmə” (Bakı, “Nurlan”, 2005), Xuraman Quliyevanın “Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaətmə yolları” (Nam.diss., Bakı, 1991), Qulu Məhərrəmlinin “Mediada işlənən alınma sözlər” (Bakı, “Elm”, 2008), “Jurnalistika terminləri lüğəti” (Bakı, “Altun kitab”, 2016), Nadir Məmmədlinin “Azərbaycan dilində alınma terminlər” (Bakı, “Elm və təhsil”, 2017) və digər tədqiqat əsərlərinin mövzusu alınma sözlərlə bağlıdır. Leksikologiyaya dair bəzi kitablarda (Buludxan Xəlilov, “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası”, Bakı, “Nurlan”, 2008, s. 402) hibridlər barədə verilən müxtəsər məlumatlar bu sahədə geniş tədqiqat aparılmasına maraq yaradır. Hibridlərlə bağlı tədqiqatın aparılması dildə onların leksik-semantik və derivatoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına yaranmış ehtiyacla əlaqədardır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji tərkibinə daxil olmuş və lüğətlərdə öz əksini tapan hibrid quruluşlu dil vahidlərindən ibarətdir. Tədqiqatın obyektı kimi seçilən hibridlərin bir qismi ümumişlək xarakter qazanaraq, hətta adi danışiq dilində işlədildiyi kimi, digər qismi də bu və ya digər sahə terminologiyasının tərkibində işlədilir.

Tədqiqatın predmeti hibridlərin leksik-semantik statusu dilin lüğət tərkibindəki yeri və onların müvafiq qarşılıqlarla əvəz olunması prinsipindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi onun predmetinə uyğun olaraq hibridlərin ana dilindəki leksik-terminoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində onların mövqeyinin müəyyənəşdirilməsindən və eyni zamanda, həmin tipli sözlərin struktur-semantik mühitinin öyrənilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri bunlardır:

1. Hibridlərin dil tərtibatının müəyyənəşdirilməsi

2. Dilxarici hibridlərin quruluşca təhlili
3. Dildaxili hibridlərin quruluşca təhlili
4. Hibridlərin morfoloji derivatlarının müəyyənləşdirilməsi
5. Hibridlərin sintaktik derivatlarının müəyyənləşdirilməsi

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda mövzunun tələbindən asılı olaraq qarşılaşdırma, müqayisə və struktur təhlil metodlarından istifadə edilir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı kimi müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

1. Azərbaycan dilinə daxil olan əcnəbi dil elementlərinin müəyyən qismi tərkibcə müxtəlif dillərə məxsus vahidlərdən ibarət olur. Ayrı-ayrı dil elementləri üzrə formalaşmış belə ifadə vasitələri hibrid sözlər hesab edilir.

2. Azərbaycan dilində müxtəlif dil elementləri ilə ifadə olunan hibridlər dilxarici hibridlərdən ibarətdir. Belə hibridlərin bir qisminin tərkib hissələri ana dili və yad elementlərdən ibarət olduğu halda digər bir qismi müxtəlif dil elementləri əsasında formalaşır. Müxtəlif dil elementlərindən ibarət olan hibridlər hər hansı bir mərkəzləşdirilmiş dil məkanında formalaşır.

3. Azərbaycan dilində işlədilən hibridlərin müəyyən qismi bu dilin özündə ana dili və əcnəbi dil elementlərinin iştirakı ilə formalaşır. Belə hibridlər dildaxili hibridlərdir.

4. Hibridlərin bir qismi mənaca paralel vahidlərdən, digər bir qismi isə vahid mənə üzrə birləşən elementlərdən ibarətdir.

5. Hibridlərin bir qismi morfoloji, digər bir qismi isə sintaktik derivatlar üzrə formalaşmış vahidlərdən ibarətdir.

6. Hibrid sözlərin işlədilməsi üzrə yazılı, şifahi və danışiq dil üsulları üzrə müvafiq qaydaların tətbiq olunması nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşdirməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi bunlardan ibarətdir: a) tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, hibridlər təkcə paralel tərkibli (*uzunduraz, qabaq-qənşər, üzbaşurat, dava-dərman, açıq-aşkar* kimi) dil vahidlərindən ibarət olmayıb, müxtəlif dil elementləri ilə ifadə edilən daha geniş ölçülü vasitələrdən

ibarətdir; b) hibridlərin müəyyən qismi kalkalara bənzəsə də, onlar kalka deyildir; c) hibridlər ana dilinin leksik-terminoloji tərkibini sinonim potensialı ilə zənginləşdirir; ç) hibridlər ana dilinin potensial derivatoloji qaydaları üzrə milliləşməyə meyilli olur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti hibridlərin dildəki mövqeyi ilə bağlıdır. Hibridlər o zaman baş verir ki, ana dili ilə yox dil arasında sıx əlaqə yaranır və iki dilin elementləri əsasında bir vahid formalaşır. Hibridlərin çoxluğu ana dilinin leksik potensialını zəiflədir. Müasir dil inteqrasiyaları şəraitində hibridlərin rolunun müəyyən edilməsi ana dilinin təmizliyi və öz resursları bünövrəsində inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti, ilk növbədə, nitq mədəniyyəti normalarının stabilləşdirilməsində onun nəticələrindən praktik istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Ana dilinin yazılı, şifahi və danışiq dili üslublarında hibridlərin işlədilməsi üzrə müvafiq normaların tətbiqi bu işin praktik istifadəsinin təminatçısı hesab oluna bilər. Eyni zamanda, orfoqrafiya lüğətlərinin tərtibində bu tədqiqat işinin nəticələrindən istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın aprobasiyası üzrə müəllif kafedranın təşkil etdiyi elmi seminarlarda, həmçinin respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarda çıxış etmişdir. Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında fəaliyyət göstərən Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə cavab verən elmi məcmuələrdə məqalələr çap etdirilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 4 səhifə, I fəsil 55 səhifə, II fəsil 56 səhifə, III fəsil 34 səhifə, Nəticə 5 səhifə, istifadə edilmiş ədəbiyyat, 10 səhifə. Ümumi həcmi 165 səhifə – 290, 188 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Hibridlərin müxtəlif dil elementləri üzrə tərkibi”** adlanır. Bu fəslə aid müddəalar aşağıdakı yarımfəsilərdə şərh olunur:

1.1. Hibridlərin quruluşu haqqında.

Burada göstərilir ki, Azərbaycan dilində işlənən leksik-terminoloji hibridlər özlərinin daxili quruluşuna görə müxtəlif dil elementlərinin yaranması və birləşməsi üzrə formalaşır. Əslində hibridləşmə söz yaradıcılığının üsullarından biri kimi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Ancaq hibridləşmə və sözyaratma prosesində onun istiqamətləri barədə geniş tədqiqat aparılmadığından bu kimi sözlərin yaranma səbəbləri, quruluşu, onların yaranmasında iştirak edən leksik və morfoloji variantlar, həmçinin dilin daxilində formalaşanlar, kalka və hibridləşməyə dair məsələlər hələlik ki, özünün geniş şərhini tapmamışdır. XVIII əsrdə hibridlər rus xalq danışığına məxsus “ублюдок” sözü ilə adlandırılmışdır ki, bunun da mənası “qatışıq”, “qarıışıq”, “qatışıqdan və ya qarışıqdan törənən” deməkdir. 1800-cü ildə T.A.Smekovski xüsusi olaraq “номесу” (qatışıq) terminini işlətmışdir. Bu termin bütün XIX əsr boyu hibrid söz mənasını bildirməklə işlədilməkdə davam etmişdir. Ancaq 1896-cı ildə rus botaniki A.N.Beketov hər iki sözün əvəzinə latın mənşəli hibrid terminini işlətmışdir¹.

Hibrid termini əslində botanika sahəsinə aid olsa da, dilçilikdə özünə adekvat bir mühit qazana bilmışdir. Botanikada hibrid termini

¹ Терминология /ru.wikipedia.org/wiki/ Гибрид.

müxtəlifcinsli bitkilərin qovuşdurulması (calaqlanması) nəticəsində yaranan yeni cins mənasında başa düşülür və işlədilir. Dilçilikdə isə bu termin müxtəlif dillərin elementlərinin birləşməsi və qovuşması yolu ilə yaranan söz və terminoloji vahidləri bildirmək mənasında qəbul edilib işlədilir. Ancaq hibrid sözlərin hansı prinsip üzrə müəyyənləşdirilməsi dəqiqləşdirilməmiş qalır.

Məlumdur ki, hibrid sözlər hansı dilin vasitəsilə alınmasından asılı olmayaraq, alındığı dilin özündə də ayrı-ayrı dillərə məxsus elementlər üzrə formalaşa bilər. Daha dəqiq deyilsə, alınma sözlərin özləri də quruluşca hibrid elementlərdən təşkil olunmuş vahidlərdən ibarət ola bilər. Yəni ki, bir dildən başqa dilə daxil olan sözlərin müəyyən qismində təkcə alındığı dilə yox, başqa dillərə məxsus dil elementləri də iştirak edə bilər. Yaxud bir dildə başqa dillərdən alınma elementlərin iştirakı ilə də hibrid tərkibli sözlər formalaşdırıla bilər. Burada, əlbəttə ki, hibrid tərkibli kalkaların yaranması da istisna deyildir. Bu xüsusiyyət, bütövlükdə hibridlərin daxili quruluşu üçün səciyyəvi olan tərkibin ümumi mənzərəsidir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, hibridlər barədə aparılan tədqiqatlarda da ümumi prinsip bu şəkildə qəbul olunur. Hibridlər barədə tədqiqat aparmış V.P.Skuniya da hesab edir ki, *hibridlərin formalaşmasında, bir tərəfdən, alınma və ya beynəlxalq elementlər iştirak edirsə, digər tərəfdən, bu cür söz və terminlərin yaranmasında sözlən dilin öz elementləri də iştirak edə bilər.*

S.V.Qrinyov alınma sözlərin təsnifatını verərkən hibridlər barəsində də öz fikir və mülahizələrini irəli sürür. S.V.Qrinyovun fikri V.P.Skuniyanın mövqeyi ilə, demək olar ki, üst-üstə düşür. Belə ki, S.V.Qrinyovun fikrincə, *“hibridlər qarışıq tipli alınmalardan ibarət olur. Belə söz və terminlərin bir qisminin tərkibi alınmaların hesabına formalaşır, digər bir qisminin tərkibində isə dilin öz elementləri də iştirak edə bilər. Hibridlərə ümumilikdə müxtəlif dillərin qarışıq elementləri hesabına yaranmış qarışıq tipli dil vahidləri kimi baxılır”*².

² Гринев, С.В. Введение в терминоведение / С.В.Гринев. – Москва:

U.N.Karaulovun redaktorluğu ilə cap olunan “Böyük Rusiya Ensiklopediya”sında hibridlərə dair verilən izahda hibridlərin formalaşması prosesi üçün alınmaların mühüm əhəmiyyət daşıdığı qeyd edilir. Alınma sözlər bir dildən digərinə keçən və qarşılıqlı şəkildə dillərarası kecid prosesinin mənzərəsini özündə əks etdirən dil vahidləri hesab olunur. Burada, həmçinin göstərilir ki, *rus dilinə birbaşa və ya hansısa özgə bir dilin vasitəçiliyi ilə daxil olan coxsaylı leksik vahidlərdən başqa əcnəbi dil elementləri də keçir və onlardan fəal şəkildə istifadə edilir. Onların komponentlərinin bazasında isə coxsaylı hibridlər formalaşdırır*³.

Hibridlərlə bağlı aparılan tədqiqatlarda onların adi sözlərə nisbətən məna intensivliyi bildirməsindən bəhs olunur, həmçinin hibridlərlə kalkaların fərqi barədə müvafiq fikir və mülahizələr irəli sürülür⁴.

*Hibridlərin məna potensialının əhatəli olması onların bir çox sahələrdə, o cümlədən mədəniyyət sahəsində də geniş yer tutması, həm də mütəxəssislər arasında belə bir fikrin yaranmasına səbəb olur ki, ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrinin inkişaf edərək qloballaşan indiki dövrdə bu tipli leksik-terminoloji vahidlərdən istifadəyə həm maraq, həm də meyil yaranmasında bir zərurət baş vermişdir*⁵.

Hibridlərlə bağlı irəli sürülən bütün fikir və mülahizələrdə bu

Московский лицей, – 1993. – с. 27-29.

³ Большая Российская Энциклопедия / под ред. Ю.Н.Караулова. –Москва: – 2003. – с. 132.

⁴ Пугоева, З.М. Ингушетская лингвистическая терминология в научном и учебно-педагогическом дискурсе ([www.pglu.ru /lib/publications](http://www.pglu.ru/lib/publications)) University Reading /2010 VI00016 pdf).; Сологуб, О.П. Усвоение иноязычных структурных элементов в русском языке // Материалы третьей научной конференции, – Новосибирск: – 2002, – с. 130-134; Крысин, Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л.П.Крысин. – Москва: Наука, – 1968. – с.18; Майоров, А.П. Заимствование в лексико-семантической системе языка: / автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Москва, 1967. – с. 10-11.

⁵ Гибридные формы в славянских культурах: Сборник статей Института славяноведения / Отв. ред. Н.В.Злыднева. – Москва: РАН, – 2014. – 456 с.

tipli söz və terminlərin yaranması prosesində alınmaların olduqca mühüm rol oynadığı göstərilir. Aydın məsələdir ki, bir dildən digər dilə keçən alınmalar daim tək-cə leksik vahidlərdən ibarət olmur. Alınmalar həm sadə söz şəklində, həm də ayrı-ayrı tərkib hissələrdən ibarət olan mürəkkəb söz şəklində, həmçinin söz və sözyaratma elementlərindən ibarət olan bir vahid şəklində bir dildən başqa bir dilə keçə bilər. Hibridlərin yaranmasında da həm ayrı-ayrı sözlərin tərkib hissələrini təşkil edən komponentlərdən, o cümlədən sözyaratma elementlərindən istifadə olunur. Məhz ayrı-ayrı mənbələrdə də dilin leksik-terminoloji bazasının zənginləşdirilməsi prosesində alınma sözlərdən və sözyaratma elementlərindən istifadənin əhəmiyyəti barədə bəhs edilir. Rus dilində, hətta bu qayda üzrə sözyaratmada həmin elementlərdən müstəqil istifadə imkanlarının mövcudluğu da sözyaratmanın üstün keyfiyyətlərindən biri kimi qeyd olunur.

Hibridləşmə ilə əlaqədar tədqiqatlar beynəlxalq informasiya məkanının genişləndiyi son dövrlərdə daha çox diqqəti cəlb etdiyindən bu sahədə, belə demək olar ki, hələ son söz deyilməyib. İnformasiyaların böyük əksəriyyəti isə elmi texniki yeniliklərlə bağlı olduğundan hibridlərə dair əsas fikir və mülahizələr də bu sahələri əhatə edən leksik-terminoloji nümunələrin bazasına söykənir.

T.N.Şarapovanın tədqiqatındakı kimi L.B.Tkaçevanın da hibridlərə aid araşdırmalarında elmi-texniki informasiyaların bazasında formalaşdırılan terminlər barəsində bəhs edilir. Burada göstərilir ki, *elmi-texniki mətnlərin tərcüməsində hibridləşmiş terminoloji vasitələrin formalaşdırılmasına tələbat yaranır. Belə olduğu halda əcnəbi dilə məxsus olan terminlər və ya terminoloji birləşmələr ana dilinə olduğu kimi köçürülmür, müvafiq tərkiblərin uyğun qarşılığı tapılır. Belə bir sözyaratma prosesində birincisi, ana dilinin leksik-terminoloji potensialı genişlənir, ikincisi isə anlayışın qavranılması və mənimsənilməsi asanlaşır. Ona görə də elmi-texniki mətnlərin tərcüməsi prosesinin özü hibridləşmə hesabına yeni*

*sözyaratmanın bir istiqaməti kimi meydana çıxır*⁶.

Elmi-texniki mətnlərin tərcüməsi ilə bağlı yeni hibridlərin yaranmasında alınmaların mühüm rolu olduğunu qeyd edən müəllifin ana dili sözlərinin və sözyaratma elementlərinin iştirakı ilə əlaqədar irəli sürdüyü fikir və mülahizələr yenidir. Ancaq bu prosesin baş verməsi üçün, ilk növbədə, alınmaların mövcudluğu və alınma şəraitinin baş verməsi məsələsinə də toxunulur. Müəllif vaxtilə E.Xauqen tərəfindən irəli sürülən belə bir fikri bir daha xatırladır ki, *alınmaların baş verməsində dil kontaktları və zərurət əsas rol oynayır*⁷.

Azərbaycan dilçiliyində də hibridlərin yaranmasında alınmaların rolu istisna edilmir. S.Sadıqova müasir dövrdə terminoloji alınmaların davam etdiyini göstərir və bu kontekstdə hibridlərin də formalaşması prosesini istisna etmir⁸.

İ.Abdullayeva Azərbaycan dilində sintaktik üsulla termin yaradıcılığı prosesindən bəhs edərkən qəbuledici, tozsoran, saniyəölcən, mikrohəndəsə, millimetr kimi terminoloji vahidlərin formalaşmasını nümunə gətirir ki, onların icərisində quruluşca hibridləşmiş nümunələr də vardır⁹. Hibridlərin formalaşmasında alınmaların rolu bu sahə ilə bağlı tədqiqatlarda vacib bir üsul kimi göstərilir və təqdir edilir¹⁰. İndiki dövrdə hibridləşmənin özü də

⁶ Ткачева, Л.Б. О систематизации гибридных терминов // Научно-техническая терминология, – 1988. № 2, – с. 12.

⁷ Хауген, Х.Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике, – Москва: Прогресс, – 1972. вып. 6, – с. 61-80.

⁸ Sadıqova, S. Yeni terminoloji lüğətlər və onların tərtibi prinspləri // – Terminologiya məsələləri, – 2011. № 1, – s. 5-15.

⁹ Абдуллаева, И. Обогащение современной азербайджанской терминологии синтактическом способом // Terminologiya məsələləri, –с. 21-26.

¹⁰ Quliyeva, S. Müasir dövrdə terminologiyada gedən proseslər // Terminologiya məsələləri, – 2011. № 1, – s. 27-33; Xəlilova, S. İnternasional terminlər. – Bakı: Maarif, – 1991. – s. 133; Orucova, S. Azərbaycan və ingilis dillərində terminlərin yaranma üsulları // Terminologiya məsələləri, – 2012. № 2. – s. 159-164; Axundov, A. Dil və ədəbiyyat / A.Axundov. – Bakı: Gənclik, – c. 1. – 2003. – s. 5; Məhərrəmli, Q. Jurnalistikada işlənən bəzi terminlər haqqında // Terminologiya

global bir hadisəyə çevrildiyindən ayrı-ayrı dillərdə hibridlərin formalaşmasının müxtəlif aspektləri barədə bir-birini tamamlamayan və mübahisəli görünən fikir və mülahizələrə də rast gəlmək mümkündür. Buna görə də hibridlər barədə tədqiqat aparmış D.K.Polyakovun belə bir fikrinə haqq qazandırıla bilər ki, “hibrid” termini dilçilikdə müxtəlif şəkildə şərh edilmişdir. Bütün digər şərtlərin hamısını bir tərəfə qoyduqda hibridlər üçün əsas əlamət bundan ibarət hesab edilir ki, həmin sözlər özlərinin semantik invariantlığını saxlamaqla mənşəcə müxtəlif olan iki və ya daha artıq obyektin qarşılıqlı qovuşmasının məhsulu kimi formalaşır. Hibridlər o söz qruplarıdır ki, onlar ya dilin özünəməxsus olan elementlə alınmaların və ya müxtəlif mənşəli elementlərin birləşməsindən törəmiş olsun. Bir sözlə, hibridlər müxtəlif dillərə məxsus elementlərin birləşməsindən və qovuşmasından yaranmış sözlərdən ibarət olur. Həmçinin bu məqalədə göstərildiyinə görə, *rus dilindəki hibridlər alınma komponentlə birlikdə rus dilinə məxsus affiksəl morfemin birləşməsi ilə də formalaşır*¹¹. “İzahlı dilçilik terminləri” kitabında hibridlərə dair müxtəlif dil elementləri əsasında formalaşmış *uzundraz, çöl-biyaban, yığcam, qıyğac* kimi mürəkkəb sözlər və *İsmayilov, Zəkizadə, Muğanlinski, Zərəxanım, Ağamir, Cəfərabad, Moskva şəhəri* kimi antroponim və toponimlər nümunə gətirilir¹².

B.Xəlilov hibridlərə dair *yelmar* (ilan-ilan), *çöl-biyaban* (çöl-çöl), *aqrotorpaq* (torpaq-torpaq), *ot-əncər* (ot-ot) kimi nümunələri misal göstərir³ ki, bunlar da məzmunca paralel dil vahidlərindən ibarətdir. Azərbaycan dilində başqa dillərdən alınmalar artdıqca hibrid tərkibli sözlərin də potensialı artır. Burada bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, hibridlərin bir qismi Azərbaycan dilinə hazır gəldiyi kimi, digər bir

məsələləri, – 2014. №2, – s. 11-21.

¹¹ Поляков, Д.К. Пересемьческий говор в иноязычном окружении как гибридный текст // Гибридные формы в славянских культурах: Сборник статей Института славяноведения, – Москва: РАН, – 2014, – с. 130-138.

¹² Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 402.

qismi Azərbaycan dili mühitində formalaşır. Ona görə də hibridlərin tərkibi ilə bağlı məsələlərin ayrılıqda izahı məqsədəuyğun sayılır.

1.2. Dildaxili hibridlər.

Dildaxili hibridlər o hibridlərdir ki, onların bir tərəfi Azərbaycan dilinə, digər tərəfi isə başqa dillərə məxsus elementlərdən təşkil olunur. Dildaxili hibridlərin Azərbaycan dilinin özündə başqa dil elementlərinin qovuşması yolu ilə gözəldir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Paralel hibridlər

Azərbaycan dilində formalaşmış paralel hibridlərin əksəriyyəti bir tərəfində ərəb-fars mənşəli sözlər işlənən tərkiblərdən ibarətdir. Azərbaycan dilinə ərəb-fars dilləri ilə uzunmüddətli kontaktlar nəticəsində xeyli miqdarda sözlər daxil olmuşdur. Alınma sözlər danışıq dilində intensiv işlənərək ana dilinin sözləri ilə elə qaynayıb qarışır ki, onları milli dilə aid leksik vahidlərdən çox zaman fərqləndirmək çətinləşir. Ərəb-fars mənşəli sözlərin bir qismi Azərbaycan dilinə yeni anlayışların ifadə vasitəsi kimi daxil olur. Digər bir qismi ana dilini yeni sinonim qarşılıqlarla zənginləşdirir. Dildə sinonimlərin potensialının artımı isə anlayışların zənginləşməsinə, dilin semantik imkanlarının canlanmasına, o cümlədən emosional ifadə vasitələrinin çoxalmasına xidmət edir. Bu mənada Azərbaycan və ərəb-fars tərkibləri ilə ifadə olunan hibridləşmələrdə də emosionallığın ifadəsi xüsusi bir aparıcılıqla müşayiət olunur.

Paralel hibridlərin tərkibində başqa dil elementləri ilə yanaşı, qohum dillərin də elementləri iştirak edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilinin yerli ərazilərində *qaşiq-qulaq-toplamaq* ifadəsi işlənir. *Qaşiq* sözü Azərbaycan dilində məişət əşyası adı bildirir. *Qulaq* sözü isə Çuvaş dilindəki *qulaq* sözünün *kalak* variantıdır. Deməli, *qaşiq-qulaq* ifadəsi “*qaşiq-qaşiq*” deməkdir. Yaxud Azərbaycan ərazisində *Çaldaş* yer adı vardır. *Çal* sözünün Çuvaş dilində *çul* variantı vardır ki, bu da *daş* deməkdir. Deməli *Çaldaş* əslində daş-daş deməkdir.

Azərbaycan dilindəki hibridlərin əsas kütləsi başqa dillərə məxsus elementlərin ya Azərbaycan dili sözləri ilə və ya ayrı-ayrı dil elementlərinin bir-biri ilə qovuşması hesabına formalaşır. Bunların mühüm bir qismi paralel hibridlərdən ibarətdir. Bunlar quruluşca aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Azərbaycan və ərəb dili tərkiblərindən ibarət olanlar: *üzbaşurət, ağı-zəhər, səs-səda, haray-həşir, şan-şöhrət, yığcam, sorğu-sual, sevgi-məhəbbət*.

b) Ərəb və Azərbaycan dili tərkiblərindən ibarət olanlar: *şəmçirəq, şil-topal, qohum-qardaş*.

c) Azərbaycan və fars dili tərkiblərindən ibarət olanlar: *açıq-aşkar, çöl-biyaban, qızıl-qırmızı, al-qırmızı, paltar-palaz, uzundraz, xırda-xuruş, təzə-tər, tək-tənha, qabaq-qənşər, doğru-dürüst, dəli-divanə*.

ç) Fars və Azərbaycan dili tərkiblərindən ibarət olanlar: *gül-çiçək, tər-təmiz, Şiraslan, didəgöz, arzu-dilək, dost-tanış, od-atəş*.

d) *kalkalaşmış hibridlər*

Kalkalar hər hansı dildə onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir. *Kalkalar barədə dilçilik ədəbiyyatında gedən əsas mübahisələr onların alınma olub-olmamasından ibarətdir*¹³. Məsələ bundadır ki, kalkalar əslində qarşı dilin daxili potensialı müqabilində

¹³ Пешковский, А.А. Словообразование в современном японском языке (типы сложных и аффиксальных слов): / автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Москва, 1952. – с.3-9; Ряшенцев, К.Л. Сложные слова в современном русском языке: / автореферат дисс. ... доктора филологических наук / – Москва, 1969. – с.7-14; Реформатский, А.А. Введение в языкознание / А.А.Реформатский. – Москва: Государственное учебно-педагогическое изд-во министерства просвещения РСФСР, – 1955. – с. 117; Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – Москва: Советская энциклопедия, – 1966. – с. 188; Qasimov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasimov. – Bakı: Elm, – 1973. – s. 135-136; Quliyeva, X. Kalka söz yaradıcılığının bir üsulu kimi // “Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri”. Gənc dilçilərin respublika konfransının materialları, – Bakı: 25-26 noyabr, – 1989, – s. 47-48; Quliyeva, X.B. Sintaktik kalkalar // “Azərbaycan dili müasir mərhələdə”. Gənc dilçilərin II Respublika konfransının materialları, – Bakı: – 1990, – s. 116-117; Новрузова, С. Способы передачи префиксальных русско-интернациональных терминов на азербайджанский язык: / автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Баку, 1990. – с.13-21; Sadıqova, S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002. – s. 112-113; Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası / B.Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – 2008. – s. 396-397.

formalaşır. Mənbə dilin elementi olmadığı təqdirdə isə kalkalardan söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən, kalkalar qarşı dilə əvvəlki dilin söz modelini gətirir. Kalkalaşmış hibridlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *özünümüdafia* (самозащита), *özünütənqid* (самокритика), *yarımkürə* (полу-шарие), *yarımdövrə* (полуоборот), *yarımgirdə* (полукруглый).

1.3. Dilxarici hibridlər.

Dilxarici hibridlərin komponentləri başqa dillərə aid olur. Dilxarici hibridlər başqa bir dil mərkəzləşməsi mühitində formalaşır və informasiyavericilik əhəmiyyətinə görə digər dillərə keçir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

a) birinci tərəfi ərəb, ikinci tərəfi fars dili tərkiblərindən ibarət olanlar: *heykəltaraş*, *əhdi-ilqar*, *fərəhbəxş*, *qəmzədə*, *saatsaz*, *müraciətnamə*, *tərkibbənd*.

b) birinci tərəfi fars, ikinci tərəfi ərəb dili tərkiblərindən ibarət olanlar: *pişxidmət*, *həmvətən*, *xoşsima*, *xoşhal*, *bədsifət*, *dəbnəfs*, *bədniyyət*, *gülbəsər*.

c) tərəfləri rus və Avropa dillərinə məxsus tərkiblərdən ibarət olanlar: *avtomexanika*, *diktofon*, *transatlantik*, *aeroterapiya*, *subtropik*, *polivariant*, *telekamera*, *teleradio*, *kserokopiya*, *heliosentrik*, *heliotexnika*, *aviamodel*, *qazogenerator*, *aerodrom*, *avtoportret*.

Müasir qloballaşma mərhələsində Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən, xüsusilə ingilis dilindən daxil olan hibridləşmiş sözlərin kütləsi artır. Bunların qarşısını icbari yollarla saxlamaq, əlbəttə ki, mümkün deyildir. Onu nəzərə almaq lazımdır ki, alınmalar ana dili sözlərinin inkişafına əngəl yaradır. Odur ki, alınan hibridlərin tərkibinin milliləşdirilməsi dilçiliyin qarşısında duran vacib bir məsələ kimi daim diqqətdə saxlanılmalıdır.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “*Hibridlərin müxtəlif dil elementləri üzrə morfoloji derivatları*” adlanır.

Dissertasiyanın bu fəslinə aid müddəalar aşağıdakı yarımfəsillərdə şərh olunur:

2.1. Önsəkilçi tərkibli hibridlər.

Bir dildən başqa dilə sözlər daxil olduqda özü ilə aid olduğu

dilin sözyaratma elementlərini də gətirir. Başqa dilə aid olan şəkilçilər daxil dilin sözlərinə, bir qayda olaraq, qoşula bilmir. Başqa dilə aid olan şəkilçilər o halda ana dilinin sözlərinə qoşula bilir ki, ya ana dili sözləri başqa dilə keçib o dilə aid olan şəkilçini qəbul etsin və ya ana dilinin sözlərinə qoşularaq tərkibcə ayrılmayan bir vahid təşkil edə bilsin. Azərbaycan dilində belə bir əməliyyatın mövcudluğu əsas etibarilə fars dilinə aid olan şəkilçilərdə müşahidə edilir. Rus-Avropa dillərindən daxil olan şəkilçilərdə də belə bir meyil müşahidə edilir, lakin daha çox alınma şəkilçilər Azərbaycan dili mühitində bu dilin şəkilçiləri ilə əvəzlənə bilir. Məhz hibridlərin də öyrənilməsindən, tədqiqindən və təhlilindən məqsəd budur ki, onların ana dilində müvafiq qarşılıqlarını tapmaq mümkün olsun. Bu qarşılıqlar həm hibridin söz tərkibinə, həm də şəkilçi tərkibinə aid ola bilər.

Azərbaycan dilinə şəkilçi tərkibi ilə daxil olan əcnəbi dil sözləri özlərinin kök və şəkilçi mənşəyi ilə müxtəlif dillərə aid olur. Kökün bir dilə, şəkilçinin başqa dilə aid olması bu cür sözlərin əsas hibrid əlamətindən ibarətdir. Belə hibridlərin bir qismi aid olduqları dil mənsubiyyətinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində ya sabit qalır, ya da şəkilçi tərkibi üzrə onlarda dəyişmə baş verir.

Azərbaycan dilinə başqa dillərdən şəkilçi tərkibi ilə daxil olan sözlərin bir qismində sözün şəkilçi tərkibi özünün sabitliyini saxlayır. Bu halda həmin sözlər özünün kök-şəkilçi tərkibi ilə bir vahid kimi işlənir. Hərçənd sözün şəkilçi tərkibinin başqa leksik-terminoloji vahidlərdə müvafiq varintlarla əvəz edilməsinə də təsadüf edilir.

Azərbaycan dilinə daxil olan sözün şəkilçi tərkibli leksik-terminoloji vahidlər mənşəcə ərəb-fars və rus-Avropa dillərinə məxsusdur.

Ərəb-fars dillərinə məxsus olan elementlərin özlərini də ərəb-fars dillərinə aidiyyətinə görə fərqləndirmək mümkündür.

Ərəb mənşəli elementlər, əlbəttə ki, ərəb mənşəli sözlərdə hibrid yaratmır. Onların hibrid xarakteri fars dilinə qoşulmuş sözlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilində işlənən və hibrid sözün tərkibində dəyişməyən, sabit qalan, Azərbaycan dili sözlərinin tərkibində uyğun varianta çevrilməyən sözünü şəkilçi elementlərinin sabitliyi ona əsaslanır ki, onlar bitişdiyi sözlərlə birlikdə ana dilində bir vahid kimi

stabilleşmiş olur. Başqa sözlə, ana dilində belə sözlər ya uzunmüddətli işlənməsi ilə dilin öz sözləri kimi mənimsənildiyinə görə, ya müvafiq qarşılıq olmadığına görə və ya o sözün bildirdiyi anlayışın əvvəlcədən Azərbaycan dilində qarşılığı olmadığına görə sabit şəkildə işlədilir.

Önşəkilçili hibridlər tərkibcə ərəb-fars, fars-ərəb və rus-Avropa mənşəli elementlərin qovuşduğundan yaranan leksik-terminoloji vahidlərdən ibarətdir. Bəzi hallarda fars mənşəli şəkilçilərin Azərbaycan dili sözlərinə qoşulması hallarına rast gəlmək olur. Həmçinin ərəb-fars mənşəli şəkilçilərin, o cümlədən rus-Avropa mənşəli şəkilçilərin Azərbaycan dili qarşılığı ilə əvəz olunmasına təsdiq edilir. Ərəb mənşəli önşəkilçi tərkibli sözlərin bir qismi Azərbaycan dilində müstəqil işləndiyi halda, onların bəzilərində önşəkilçilər Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə əvəz oluna bilir. Bu halda Azərbaycan dilində şəkilçilərin əvəz olunması yolu ilə yeni kalkaşəkili hibridlər yaranmış olur. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

a) *ərəb mənşəli şəkilçilər*:

La- (-sız, -siz, -suz, -süz); *laməkan-məkansız*, *laələc* (ələcsiz), *laşərik* (şəriksiz), *laşəkk* (şəksiz), *laəql* (ağılsız), *lavüsul* (vüsalsız) *-mə*, (-lı, -li, -lu, -lü); *məğrur* (qürurlu), *mədaxil* (daxil olan), *məvacib* (vacibolan), *məzur* (üzrlü), *məlfüz* (tələffüzlü).

Bila- (-sız, -siz, -suz, -süz): *bilavasitə* (vasitəsiz), *bilafasilə* (fasiləsiz), *bilaaram* (aramsız).

b) *fars mənşəli şəkilçilər*:

Ba- (-lı, -li-, -lu, -lü): *baməzə* (məzəli), *banəmək* (duzlu), *basəfa* (səfalı), *bakəmal* (kamallı).

Bi- (-sız, -siz, -suz, -süz): *biaram* (aramsız), *bisütun* (sütunsuz), *bigünah* (günahsız), *bigüman* (gümansız), *bihəya* (həyasız).

c) *rus və Avropa dillərinə məxsus olan şəkilçilər*:

-a (-sız, -siz, -suz, -süz): *авитаминоз* (vitaminsiz), *аморф* (formasız),

-dez (-sız, -siz, -suz, -süz): *дезинфекция* (infeksiyasız), *дезинформация* (informasiyasız, təxribat),

- уни (tək, vahid): *униформа* (vahid forma),

-*противо* (əleyh): *противогаз* (əleyhqaz);-*противотанк* (əleyhtank),

-*само* (özü, özünü): *самокрутика* (özünütənqid), *сомоторможения* (özünütormozlama).

2.2. Sonşəkilçili hibridlər.

Sonşəkilçili hibridlərin müəyyən qismi Azərbaycan dilində mənimsənilməklə sabit işləmə bildiyi halda bir qismi əvəz oluna bilər. Sabit qaydada işləmələrə dair aşağıdakıları göstərmək olar:

a) *fars mənşəli şəkilçilər üzrə işləmələr*:

-*Gah*: Bu şəkilçi məkan, yer bildirməklə Azərbaycan dilində artıq mənimsənilərək bu dilin öz elementi kimi işlənir: *seyrangah, səcdəgah, ziyarətgah, ibadətgah, qibləgah, istinadgah, qərargah*.

-*Kar*. -*Kar* şəkilçisi Azərbaycan dilində -*lı* (-li, -lu, -lü) şəkilçisinin qarşılığı kimi işlənir: *tamahkar* (tamahlı), *tələbkar* (tələbli), *fitnəkar* (fitnəli).

-*Dar*. -*Dar* şəkilçisi də Azərbaycan dilində -*lı* (-li, -lu, -lü) şəkilçisinin müqabili kimi işlənir: *vəzifədar* (vəzifəli), *əleyhadar* (əleyhinə olan), *xələldar* (nöqsanlı), *tərəfdar* (tərəfli). Bu şəkilçilər söz tərkibində monolit kimi formalaşsa da, onları müvafiq Azərbaycan dili variantları ilə əvəz etmək imkanları məhdud deyildir.

Bu mənada fars mənşəli aşağıdakı kimi şəkilçilər Azərbaycan dili variantları ilə əvəzlənə bilər:

- *Keş* (-lı, -li, -lu, -lü): *qəmkeş* (qəmli), *bəlakeş* (bəlalı), *qələmkeş* (qələmli), *möhnətkeş* (möhnətli).

-*Anə* (-ca, -cə: -casına,- cəsinə): *mələkanə* (mələkcə, mələkcəsinə), *şairanə* (şaircəsinə), *fəqiranə* (fəqircə, fəqircəsinə).

-*Əngiz* (-lı, -li, -lu, -lü): *heyrotəngiz* (heyrotli), *Nurəngiz* (nurlu), *ibrətəngiz* (ibrətli).

b) *Ərəb mənşəli şəkilçilər üzrə işləmələr*:

Ərəb mənşəli şəkilçilərin də bir qismi fars mənşəli şəkilçilər kimi söz tərkibində monolitləşdiyi üçün sabit olaraq işlənir. Lakin Azərbaycan dilinin daxili semantik potensialı sabit işləmə şəkilçilərin müvafiq qarşılığa uyğunluğu ilə bağlı təsəvvür yarada bilər. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

-*At*. -*At* şəkilçisi əslində cəmlilik anlayışı bildirir. Azərbaycan

dilində isə bu şəkilçi hər hansı sahə üzrə fəaliyyət göstərən, o sahə ilə bağlı işgörən mənasında qəbul olunub işlədilir: *təbliğət* (təbliğçi), *təşviqat* (təşviqçi), *avazət* (avazlı), *təsərrüfat* (işçi).

-*İ* (-vi): -*i* (-vi) şəkilçisi söz tərkibində aid olan, mənsub olan təsəvvürü yaradır: *yabanı* (çöllü), *xavəri* (şərqli), *Gəncəvi* (Gəncəli), *bəsti* (bağlı).

c) *rus və Avropa dillərinə məxsus şəkilçilər üzrə işlənir:*

*“Rus və Avropa dillərinə məxsus şəkilçilərlə işlənən sözlərin böyük əksəriyyətində sonşəkilçilər alındığı sözün bir tərkib hissəsi kimi sabitləşir. Sonşəkilçilərin bir qismi canlı Avropa dillərinə məxsus olsa da müəyyən qismi yunan və latın dillərindən başqa dillərə keçərək deformasiyaya uğrayır”*¹⁴. Deformasiya olunan şəkilçilər isə mərkəzləşdirici dildə sabitləşir, başqa dillərdə də bu qayda üzrə işlənir. Azərbaycan dilindəki sabit şəkilçili sözləri də bu qəbildən hesab etmək olar. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *-ment* (abonoment), *impiçment*,

-*Ura*: *kvadratura, partitura, faktura, diktatura*,

-*İka*: *avtomatika, diplomatika, taktika*,

-*İya*: *anarxiya, ambisiya, oratoriya, epitafiya*.

2.3. Ana dilində rus-Avropa dillərinə məxsus şəkilçi tərkibi dəyişənlər.

Azərbaycan dilinin semantik potensialı ona imkan yaradır ki, hətta mərkəzləşmiş dil məkanında sabitləşərək başqa dillərə monolit şəkildə daxil olan sözlərin şəkilçi tərkibində əvəzetmə meyilləri baş versin. Bu ona görə mümkündür ki, Azərbaycan dilinin sonşəkilçi resursları olduqca güclüdür və başqa dillərə məxsus postpozitiv elementləri əvəz etmək qüvvəsinə malikdir. Azərbaycan dilində belə əvəzetmələrlə hibridlərin milliləşmə prosesi öz mühitini genişləndirir.

Bu qayda üzrə formalaşan əvəzetmələrə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

-*İzm* şəkilçisi. Bu şəkilçi Azərbaycan dilindəki *-lıq* (-lik, luq, -

¹⁴ Məmmədli, N. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər lüğəti / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – s. 10-11.

lük) və *-çılıq* (-çilik, -çuluk, -çülük) qarşılığı ilə əvəz oluna bilir: *subyektivizm* (subyektivlik), *okkazionalizm* (okkasionallıq), *avtoritarizm* (avtoritarlıq); *separatizm* (separatçılıq), *parlamentarizm* (parlamentarçılıq), *liberalizm* (liberalçılıq).

-*İst.* Bu şəkilçi Azərbaycan dilindəki *-lıq* (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi ilə əvəz oluna bilir: *abstraksiya* (abstraktlıq), *oligarxiya* (oligarxlıq), *anomaliya* (anomallıq).

-*Zasiya.*-*Zasiya* şəkilçisi Azərbaycan dilindəki *-laşma* (-ləşmə) şəkilçisi ilə əvəz oluna bilir: *aktivizasiya* (aktivləşmə), *normalizasiya* (normallaşma), *farinqalizasiya* (farinqallaşma).

-*Ный* şəkilçisi: - *Ны* şəkilçisi Azərbaycan dilində sıfır varianta keçə bilir: *автономный* (-avtonomluq), *диаметральный* (diametral), *ментальный* (mental), *нормативный* (normativ).

Dissertasiyanın üçüncü fəslə "Hibridlərin müxtəlif sistemli dil elementləri üzrə sintaktik derivatları" adlanır.

Bu fəslə aid olan müddəalar aşağıdakı yayımfəsillərdə şərh edilir:

3.1. Müstəqil sözlərin yaranması yolu ilə formalaşan hibridlər.

Azərbaycan dilində işlənən hibridtərkibli leksik-terminoloji vahidlərin bir qismi sintaktik (analitik) üsulla yaranmış sözlərdən ibarətdir. Analitik üsulla sözyaratma prosesi Azərbaycan dilində az tədqiq olunmuş sahələrdən biridir. Bu sahə ona görə az tədqiq edilmişdir ki, söz yaradıcılığında əsas qüvvə morfoloji sözyaratmanın üzərinə düşür. Ancaq müasir dövrdə Azərbaycan dili informasiya baxımından analitik-flektiv dillərlə inteqrasiya mühitinə daxil olduğu üçün analitik üsulla sözyaratmanın müəyyən təsirlərindən də kənar qala bilmir.

Onu nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan dili analitik sözyaratmaya biganə qalmamışdır. Sözlərin yanaşması və birləşməsi yolu ilə sözyaratma üsulunun Azərbaycan dilində qədim ənənələri mövcud olmuşdur. Lakin aqlütinativ quruluşun inkişafı ilə əlaqədar olaraq analitik tipli sözyaratmada geriləmə və zəifləmə baş vermişdir. Ona görə analitik üsulla sözyaratma nümunələri daha çox emosional təsirləri ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevrilmişdir. Məsələn, təkrar

yolu ilə yaranan sözlər (tez-tez, iti-iti, axşam-səhər, aşağı-yuxarı, azdan-çoxdan) bu baxımdan maraq doğurur. Analitik-flektiv dillərin modelləri üzrə formalaşan leksik-terminoloji vahidlərdə isə emosional intensivlikdən daha çox konkret mənalılıq mühüm yer tutur. Bu cür sözlərin formalaşması Azərbaycan dilində analitik yolla sözyaratmanın yeni perspektivlərinin yaranmasına təkan verir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının əsas perspektivlərini Səlim Cəfərov izah edərkən göstərir ki, *dilimizdə çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna uyğun deyildir. Həm də morfoloji yolla söz yaradıcılığı zəngindir. Ona görə də mürəkkəb sözlərin yaradılmasına çox ehtiyac qalmamışdır*¹⁵. Lakin müasir dövrdə sintaktik sözyaratma üsulunun intensivliyi inkişaf etmişdir. Hərçənd Azərbaycan dilinin söz potensialının inkişafında morfoloji üsulun zəngin ənənələri vardır.

Azərbaycan dilində sintaktik üsulla yaranan hibridlərin tərkibində ərəb, fars və rus-Avropa dillərinə məxsus elementlər iştirak edir. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

a) tərkibində ərəb və fars elementləri iştirak edən hibridlər:

Həm- tərkibli olanlar: bədəməl, bəddua, bədəhval, bədniyyət, dəbsifət, bəhhesab, bəduğur.

Kəm-tərkibli olanlar: kəmetiqad, kəmetina, kəmsavad, kəmağıl, kəmşüür.

Xana-tərkibli olanlar: yekəxana, dəftərxana, aşpazxana, emalatxana, istirahətxana, xəstəxana.

Pərəst-tərkibli olanlar: xəyalpərəst, surətpərəst, qəsidəpərəst, ideyapərəst, kinopərəst.

b) tərkibində rus-Avropa dillərinə məxsus elementlər iştirak edən hibridlər:

Aero- tərkibli olanlar: aerofilm, aeroxizək, aérovağzal, aeroklub, aerosəpin, aerotədqiqat.

¹⁵ Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili / S.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1970. – s. 204-205.

Aqro- tərkibli olanlar: aqrosənaye, aqroşəhər, aqroticarət, aqroiqlim, aqroməşə, aqrofirma, aqroməktəb, aqrorayon.

Radio- tərkibli olanlar: radiofilm, radiometr, radiozavod, radioqəbuledici, radiooçerk, radioqalaktika, radioqəzet, radiopovest, radiodərnək.

Foto- tərkibli olanlar: fotomüxbir, fotoreportaj, fotosurət, fototəsvir, fotoşəkil, fotomontaj.

3.2. Əlavəli mürəkkəb söz tərkibindən ibarət olan hibridlər.

Əlavəli mürəkkəb sözlər Nizami Xudiyevin apardığı tədqiqata görə, Azərbaycan dilində 1940-cı illərdən sonra formalaşaraq işlədilməyə başlamışdır. Nizami Xudiyev yazır ki, *1940-cı ildən sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ədəbi dilini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də əlavəli mürəkkəb sözlərin yaranmasından ibarətdir. Bunlar rus dilindən kalka yolu ilə yaradılan yeni dil vahidləri kimi maraqlıdır. Ayırı-ayrı fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi sayəsində dildə mürəkkəb söz hüququ daşıyan əlavəli formaların yaranması meylə də artır. Belə formalar başlıca olaraq, elmi-texniki tərəqqi və cəmiyyətin sosial inkişafı ilə əlaqədar müxtəlif sahələrin inteqrasiyası şəraitində meydana gəlir. Buna görə də əlavəli mürəkkəb sözlərdə, bir qayda olaraq, müxtəlif fəaliyyət sahələrinin inteqrasiyasına aid anlayışlar öz əksini tapır. İnsanın əməli fəaliyyəti ilə əlaqədar yeni sahələrin yaranması əlavəli mürəkkəb sözlərin yeni tiplərinin meydana gəlməsini şərtləndirir*¹⁶.

Əlavəli mürəkkəb sözlər cəmiyyətin sosial, siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni həyatı ilə, eləcə də texniki tərəqqinin və informasiya intensivliyinin canlanması ilə əlaqədar olaraq daim yeniləşir. Odur ki, mədəniyyətlərarası yeniləşmələr dillərarası qarşılıqlı əlaqələrin də güclənməsinə təsir göstərir. Bu səbəbdən də əlavəli mürəkkəb sözlərin tərkibi ayırı-ayrı dillərin elementləri ilə zənginləşməkdə davam edir. Bu mənada, Azərbaycan dilində əlavəli mürəkkəb sözlər

¹⁶ Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı / N.Xudiyev. – Bakı: APİ nəşri, – 1986. – s. 50-51.

tipindəki hibridlərin potensialı artmağa başlayır. Azərbaycan dilində əlavəli söz birləşməsi şəklindəki hibridlərin aşağıdakı kimi növlərinin işlədilməsinə rast gəlmək olur:

c) sinonim məzmunlu sözlərin yaranması ilə formalaşanlar

Əlavəli mürəkkəb söz kimi formalaşan hibridlərin bir qismi mənşəcə ayrı-ayrı dillərə məxsus olan sözlərin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Belə hibridlərin işlədilməsi nitqdə və yazılı mətnə, xüsusən də bədii mətnlərdə ifadəliliyin canlanmasına, emosional təsirlərin güclənməsinə, eyni zamanda, obrazlılığa xidmət edir. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *alim-pedaqoq, alim-filoloq, aqronom-toxumçu, bort-rabitəçi, aqronom-tərəvəzçi, aqronom-meməorator, filoloq-tənqidçi, fiziki-coğrafi, geoloji-kəşfiyyat, elmi-praktik, elmi-metodik, vaqon-platforma, film-konsert, elektrik-qaz.*

3.3. Tərəflərində infiks (interfiks) xarakterli elementlər iştirak edən hibridlər.

Hibridlərin müəyyən qisminin formalaşması kalkaların hesabına baş verdiyindən onları təşkil edən sözlərin arasında əvvəlki dil modelinə uyğun olaraq aralıq tipli birləşdirici elementlər işlənir. Belə elementlər öz xarakterinə görə analitik-flektiv dillərə məxsus infiksləri (interfiksələri) xatırladır. Aralıq elementlər cəm, mənsubiyyət və hal şəkilçilərindən ibarət olur. Artıq hibridə daxil element kimi işlənən həmin şəkilçilərin vəzifəsi *kəmiyyəti, mənsubiyyəti* və *halı* bildirmək olmayıb, həmin qrammatik funksiyada birləşdiricilik vəzifəsini yerinə yetirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu qayda üzrə formalaşmış aşağıdakı kimi hibridləri nümunə göstərmək olar:

Aralıqda cəm şəkilçisi elementi ilə bağlananlar: fəzalararası (межпространственный), rayonlararası (междурайонный), planetlərarası (междупланетный), xalqlararası (международный).

Aralıqda mənsubiyyət şəkilçisi elementi ilə bağlananlar: özüyəriyən (самоходный), özüquruyan (самосушилка), özüidarəolunan (самоуправляющий).

Aralıqda təsirlik hal şəkilçisi elementi ilə bağlananlar: özünüdərk (самопознания), özünümüdəfiə (самозащита),

özünüətəlqin (самовнушение), *özünüətənqid* (самокритика).

Aralıqda yönlük hal həkilçisi elementi ilə bağlananlar: *şaraoxşar* (шарообразный), *vintəbənzər* (винтообразный), *planauyğun* (планомерный), *qanunauyğun* (закономерный).

Aralıqda çıxışlıq hal şəkilçisi elementi ilə bağlananlar: *məktəbdənkənar* (внешколы), *sinifdənkənar* (внеклассный), *işdənkənar* (внеработы), *ştatdənkənar* (внештатный).

Müasir dövrdə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili kimi işlədildiyindən onun informasiyayaratma funksiyalarının genişlənməsi üçün bütün potensial imkanlar mövcuddur. Azərbaycan dilinin sözyaratma potensialı da onun informasiya yaratma perspektivləri əsasında zənginləşir.

Dissertasiya işinin “**Nəticə**” hissəsində əldə olunan elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1.Hibrid sözlər zaman-zaman dillərarası inteqrasiyanın nəticəsi kimi formalaşmışdır. Hibrid sözlər quruluşca ya mürəkkəb tərkibli, ya da söz və şəkilçi tərkibli dil vasitələri kimi işlədilir. Anitilik-flektiv dillərdə mürəkkəbtərkibli hibridlər mürəkkəb söz kimi işlədildiyi halda Azərbaycan dilində onun aqlütinativ quruluşuna uyğun olaraq tərkibin sonuncu elementi affiksəl funksiya daşıyır.

2.Hibrid sözlər tərkibcə ana dili və yad elementdən, həmçinin müxtəlif dil elementlərindən təşkil olunur. Şərti olaraq ana dili və yad dil elementi tərkibli hibridləri dildaxili, müxtəlif dil elementli hibridləri dilxarici hesab etmək olar. Dildaxili hibridlərdə tərəflərdən birində Azərbaycan dilinə məxsus söz işlənir (*dost-tanış, arzu-dilək, yazı-yaban, qoşun-ləşkər*). Dilxarici hibridlər Azərbaycan dilində yox, başqa bir mərkəzləşdirici dildə formalaşır. Belə hibridlər bir qayda olaraq ayrı-ayrı dil elementləri hesabına formalaşır (diafraqma: yunan-latın; kilometr: fransız-yunan; hidromonitor: yunan-ingilis; avtozavod: yunan-rus).

3.Hibridlərin bir qismi morfoloji derivatlara malik sözlərdən ibarət olur. Belə hibridlərin bir qisminə söz və şəkilçi tərkibi qovuşağ olduğu üçün onları çox zaman uyğun variantla əvəz etmək çətinləşir. Ancaq Azərbaycan dilinin morfoloji sözyaratma imkanlarına görə zəngin olduğundan həmin sözlərin müəyyən

qismində derivatoloji elementləri əvəz etmək mümkün olur. Məsələn, *bilavasitə* sözü *vasitəsiz* mənasına uyğun gəldiyi halda onun *bila-*tərkibi dəyişdirilmir. Ancaq *bilaixtiyar* sözü *ixtiyarsız* qarşılığı ilə əvəz olunur. Bunun kimi *bihəya*, *biqeyrət*, *bikef*, *bixəbər* şəklindəki fars-ərəb elementli tərkiblərdə əvəzetmə aparılır və həmin sözlər fars-ərəb hibridindən ərəb-Azərbaycan tərkibli hibridə çevrilir: *bihəya-həyasız*, *biqeyrət-qeyratsız*, *bikef-kefsiz*, *bixəbər-xəbərsiz*.

4. Morfoloji tərkibli hibridlərdə milliləşmə imkanlarının reallaşması birbaşa Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşunun tələbləri ilə bağlıdır. Aqlütinativliyin morfoloji tərkibli hibridlərə intensiv təsir göstərə bildiyini nəzərə aldıqda onu deməyə əsas yaranır ki, həmin tipli hibridlərdə milliləşmə meyli daha çox üstünlük təşkil edir.

5. Hibridlərin bir qismi sintaktik derivatlı dil vasitələrindən ibarətdir. Belə hibridlərdə ikinci tərkib hissə müstəqil sözlə ifadə edilməsinə baxmyaraq, funksiyaya görə affiksəl xarakterli olur. Bu ona imkan yaradır ki, həmin hibridlər Azərbaycan dilinin semantik tələblərinə uyğun olaraq milliləşə bilsin. Məsələn, ərəb-fars elementləri əsasında formalaşmış *ədalətpərvər*, *millətpərvər*, *həqiqətpərvər*, *maarifpərvər* kimi sözlərdə ikinci komponentlər Azərbaycan dilinin morfoloji qarşılığı ilə əvəz edilə bilər: *ədalətpərvər-ədalətli*, *millətpərvər-millətçi*, *həqiqətpərvər-həqiqətçi*, *maarifpərvər-maarifçi*. Bu ənənə vaxtilə rus dilində işlənən *самоkritика*, *самозащита*, *полусащитник*, *самопознание* kimi sözlərin Azərbaycan dilində *özünütənqid*, *özünümüdafiə*, *özünüdərk* kimi qarşılığının formalaşdırılmasında özünün aşkar nümayiş etdirir.

6. Müasir qloballaşma mərhələsində informasiya intensivliyinin daha da güclənməsi ilə əlaqədar dil inteqrasiyalarının şəbəkəsi də artmaqda davam edir. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinə Avropa mənşəli leksik-terminoloji vahidlərlə birlikdə həmin dillərdə formalaşmış hibridlər də daxil olmaqdadır. Odur ki, ana dilinin daxili potensialından istifadə etməklə həmin tipli yad elementlərdə milliləşmə meyli yaratmaq günün tələbləri baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

7. Hibrid leksik-terminoloji vahidlərin ana dilinə daxil olması ilə

onların işləklik mühitinin müəyyənləşdirilməsi başlıca vəzifələrdən biridir. Azərbaycan dilində ərəb-fars dilləri ilə inteqrasiya nəticəsində formalaşmış hibridlərin paralel tərkibli növləri danışıq dili norması üzrə nitqdə emosionallıq və obrazlaşdırıcılıq üzrə intensivləşmə yaradır. Məsələn, *ağı-zəhər, sabahertə, qabaq-qənşər, üzbəsurət, səs-səda, haray-həşir, şan-şöhrət, açıq-aşkar* kimi hibridlər bu qəbildəndir.

8.Hibridlərin Azərbaycan dili və Avropa mənşəli sözlərlə ifadə olunan kalka tipli qismi ana dilinin leksik-terminoloji tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Məsələn, *venadaxili, raketdaşıyan, aviadayanacaq, yarımstansiya, sexdaxili, yüksəkvoltlu* kimi növləri bu cəhətdən səciyyəvidir. Belə hibridlərin formalaşmasında Azərbaycan dili elementlərinin iştirakı ana dilinin semantik potensialının zənginliyini nümayiş etdirir. Belə hibridlər Azərbaycan dili yazı qaydalarının tələbi çərçivəsində formalaşdığı üçün onlar yazılı dil normalarına müvafiq işlədilir.

9.Azərbaycan dilində tərkib hissələri başqa bir mərkəzləşdirici dil mühitində formalaşmış hibridlər də vardır ki, onlar birbaşa yazılı dilin normalarına müvafiq olaraq unifikasiya tələbləri üzrə işlədilir. Belə hibridlər həm yazılı ilin, həm də rəsmi xarakterli şifahi dilin normalarını özündə əks etdirirlər. Məsələn, *diktofon, subtropik, transatlantik, aeroterapiya, heliosentrik, polivariant, psixolinqvistika, telekamera, monoqramm, mikroorqanizm* kimi hibridlər buna nümunə ola bilər.

10.Hibrid terminoloji vahidlər bütün dillərdə mövcuddur. Məsələ bundadır ki, bütün hibridlər daxil olduğu dildə eyni qayda üzrə daimi və icbari şəkildə işlənmə bilməz. Hansı dildə özünün daxili informasiya intensivliyi güclüdirsə, o dildə hibridlərin milliləşmək imkanları da üstündür. Əks halda hibridlər öz müstəqilliyini saxlamaqda davam edə bilər. Azərbaycan dilinin daxili semantik və derivatoloji imkanları zəngin olduğu üçün bu dildə hibridlərin milliləşməyə meyil də güclüdür.

Dissertasiyanın ümumi məzmunu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər çap olunmuşdur:

1.Terminologiyada hibridləşmə // “XXI əsr mədəni paradigması

multimədəni aspektdə”. Respublika Elmi-praktik konfransının materialları, ADU, – Bakı: – 25-26 noyabr, – 2014, – s.166-167.

2.Azərbaycan dilində paralel hibridlər // Terminologiya məsələləri, – 2015. №1, – s. 137- 144.

3.Azərbaycan dilində ərəb fars dillərinin önşəkilçi elementləri üzrə formalaşmış hibridlər // ADU Elmi xəbərlər, – 2015. №4, s.36-43

4.Önşəkili hibridlər və onların nitq mədəniyyəti normalarına uyğunluğu // “Dil və mədəniyyət”. Respublika Elmi-praktiki konfransının materialları, ADU, – Bakı: – 8-9 oktyabr, – 2015, – s.358-360.

5.Azərbaycan dilində ərəb-fars sonşəkilçili hibridlər // Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix), – 2016. cild 6, №1, – s. 120-125.

6.Роль языковой централизации в формировании гибридов // Вестник Днепропетровского Университета им.Альфреда Нобеля, Филологические науки, – 2016. № 1 (11), – с.201-206

7.Azərbaycan dilində hibridlər və yeni hibridləşmələr // H.Əliyev adına ААНМ Elmi əsərlər məcmuəsi, – 2016. № 1(26), – s. 42-45.

8.Hibridlərin müxtəlif dil elementləri üzrə tərkibi // Gənc alimlərin II beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Gəncə: – 26-27 oktyabr, – 2017, – s. 298-301.

9.Azərbaycan dilindəki derivativ hibridlərdə əvəzetmə meyilləri // GDU Elmi xəbərlər, Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası, – 2017. №2, – s. 149-153.

10. К вопросу о структуре и истории возникновения гибридов. // Интернаука № 4 (88) Сборник статей по материалам LXXXVIII Международной Научно-Практической Конференции, – Москва: 2021, – s.75-79

Dissertasiyanın müdafiəsi 25 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 13⁰⁰ da

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının bazasında BFD 1.06/3 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 23 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.09.2022

Kağız formatı: 60x84 16¹

Həcm: 36 395

Tiraj: 100